

سرشناسه:	ضیایمبخش، علی، ۱۳۳۶-
عنوان و نام پدیدآور:	کمال، محمد. نقش جریان‌های وابسته به انگلیس در نهضت مشروطه. علی، ضیایمبخش.
مشخصات نشر:	قم: پروشک، تحقیقات اسلامی، انتشارات زمزم هدایت، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری:	۲۱۶ص
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۲۴۰-۱۰۳۰۲-۵۰۰۰
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیبا
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۲۰۹.
موضوع:	ایران -- تاریخ -- انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴-۱۳۲۲ ق. -- دخالت انگلستان
موضوع:	ایران -- تاریخ -- انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴-۱۳۲۲ ق.
شناسه افزوده:	پژوهشکده تحقیقات اسلامی، انتشارات زمزم هدایت
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۱ ک۲۹ض/۱۴۱۶ DSR
رده‌بندی دیویی:	۹۵۵/۰۷۵
شماره کتابشناسی ملی:	۲۸۵۴۱۸۸

کالبدشکافی نقش جریان‌های وابسته به انگلیس در نهضت مشروطه

علی ضیاءبخش

www.ketab.ir

کتابخانه
موسسه

کالبدشکافی نقش جریان‌های وابسته به الکلیسم در نهضت مشروطه

نویسنده: علی ضیاءبخش

صفحه‌آرا: مسلم خسروی

چاپ: نینوا

نوبت چاپ: اول

تاریخ چاپ: تابستان ۱۳۹۱

شمارگان: ۳۰۰۰

قیمت: ۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۴۶-۱۶۲-۲

آدرس: قم، خیابان دورشهر، نبش کوچه ۳، پلاک ۸۱

تلفن: ۰۲۵-۷۷۲۰۷۳۵-۷۷۲۰۷۳۵، همراه: ۰۹۱۲۲۵۳۲۸۸۷

فهرست مطالب

۱۱		مقدمه
بخش اول		
نهضت مشروطه		
۲۱		فصل اول: مفاهیم
۲۱		۱. استبداد
۲۴		۲. مشروطه
۲۷		۳. انگلستان
۲۹		فصل دوم: زمینه‌ها، علل و عوامل وقوع مشروطه
۲۹		۱. زمینه‌ها و علل فکری و فرهنگی داخلی
۲۹		الف. نقش مطبوعات
۲۹		ب. فعالیت گروه‌ها و انجمن‌ها
۳۰		ج. تلاش علما و روحانیون
۳۰		د. روشنفکران غربگرا
۳۱		۲. زمینه‌ها و علل اقتصادی داخلی
۳۲		۳. زمینه‌ها و علل سیاسی داخلی
۳۲		الف. نهضت تنباکو
۳۲		ب. ظلم و استبداد پادشاهان قاجار
۳۳		۴. زمینه‌ها و علل فکری و فرهنگی خارجی

۳۴	۵. زمینه‌ها و علل اقتصادی خارجی
۳۵	۶. زمینه‌ها و علل و عوامل سیاسی خارجی
۳۵	الف. حمایت انگلیس از نهضت مشروطیت
۳۵	ب. شکست روسیه از ژاپن
۳۷	فصل سوم: سیر حوادث منجر به انقلاب مشروطه
۳۷	۱. واقعه کرمان
۳۹	۲. حادثه نوز بلژیکی
۳۹	۳. تخریب بانک استقراضی روس
۴۰	۴. تنبیه تاجران
۴۰	۵. حادثه ۵ شوال مسجد شاه
۴۱	۶. مهاجرت صغری
۴۳	۷. مهاجرت کبری و او کبری مبارزات
۴۵	۸. تحصن در سفارت انگلیس
۴۷	۹. وضع دیگر شهرستانها
۴۹	فصل چهارم: ایدئولوژی و ماهیت نهضت مشروطه
۵۱	طباطبائی و نهضت مشروطیت
۵۳	دیدگاه آیه الله شیخ فضل‌الله نوری در نهضت عدالتخواهی
۵۴	دیدگاه آیه الله نائینی
۵۵	نقش انگلیسی‌ها در تشکیل عدالتخانه
۵۷	فصل پنجم: جریان‌های فکری و سیاسی رهبران نهضت مشروطه
۵۷	۱. جریان فکری و سیاسی استبدادطلب
۵۹	۲. جریان فکری و سیاسی مشروطه‌خواه
۶۰	۳. جریان فکری و سیاسی مشروعه‌خواهی
۶۱	رئوس درخواستهای شیخ فضل‌الله نوری
۶۲	علت مخالفت استعمار با جریان مشروعه‌خواهی
۶۳	۴. جریان اسلامی سیاست سکوت و احتیاط

بخش دوم

روابط ایران و انگلیس

فصل اول: روابط ایران و انگلیس تا نهضت مشروطه	۶۷
روابط ایران و انگلیس به هنگام قدرت یافتن قاجاریه	۶۹
بهره‌برداری انگلیس از اقدام فتحعلی‌شاه در تصرف هرات و قندهار	۷۰
اتحاد ایران و انگلیس در مقابل فرانسه	۷۱
آثار قراردادهای ایران و انگلیس	۷۳
تجدید نفوذ دولت انگلیس در ایران	۷۴
روابط با انگلیس در فاصله دو جنگ با روسیه	۷۷
توافق انگلیس و روسیه برای حفظ استقلال و تمامیت ارضی ایران	۷۷
اهداف و مقاصد انگلیس و روسیه در آغاز سلطنت محمدشاه	۷۹
واکنش انگلیس در مقابل سیاست آزادسازی شرق ایران	۸۰
پیمان تجاری ایران و انگلیس	۸۱
روابط ایران و انگلیس در جریان جنگ کریم و بعد از آن	۸۲
اعلان جنگ انگلیس به ایران در سال ۱۲۷۱/۱۲۵۶ و اشغال بندر جنوب	۸۳
روابط اقتصادی ایران و انگلیس و امتیاز بارون روس	۸۵
فصل دوم: روابط ایران و انگلیس بعد از نهضت مشروطه و پیامدهای آن	۸۷
قرارداد ۱۹۰۷ روسیه و انگلیس در مورد ایران	۸۷
قرارداد ۱۹۱۵ م/ ۱۲۹۴ ش روس و انگلیس در مورد ایران	۸۸
قرارداد ۱۲۹۸ هـ. ش/ ۱۹۱۹ م (وثوق‌الدوله - کاکس)	۸۹
مخالفت‌های داخلی و خارجی در برابر قرارداد ۱۹۱۹	۹۰
پیامدهای روابط ایران و انگلیس	۹۱

بخش سوم

نقش انگلیس در حرکت مشروطه

فصل اول: فراماسونری	۹۷
پیدایش فراماسونری و ریشه‌های تاریخی آن در جهان	۹۷
نقش انگلیس در تعیین صدراعظم‌های فراماسونری از راه رشوه	۹۹

- ۱۰۱ پیدایش نخستین شبکه‌های فراماسونری در ایران
- ۱۰۲ اولین ایرانیان عضو لژهای فراماسونری و تشکیل فراموش‌خانه
- ۱۰۳ مجمع آدمیت دومین محفل فراماسونری
- ۱۰۳ سومین لژ شبه‌ماسونی ایرانی
- ۱۰۴ تاریخ تأسیس لژ بیداری ایران
- ۱۰۵ فراماسون‌های برجسته اولیه ایرانی و وابستگی آنان
- ۱۰۸ فراماسون‌ها در نهضت مشروطه
- ۱۱۱ سازمان لژ فراماسونی در مجلس شورای ملی
- ۱۱۲ حضور فراماسون‌ها در مجلس شورای ملی
- ۱۱۲ تأثیر لژ فراماسونی ایران در نوشتن متمم قانون اساسی ایران
- ۱۱۴ نفوذ فراماسون‌ها در قرآنین دادگستری و تغییر عدلیه
- ۱۱۵ مذهب اولیه و اصول و بن‌الیم فراماسونری
- ۱۱۷ چگونگی دین‌زدایی در فراماسونری
- ۱۲۰ فراماسونری و ترویج ناسیونالیسم افراطی
- ۱۲۳ فصل دوم: روشنفکران
- ۱۲۴ بررسی مفاهیم روشنفکری
- ۱۲۵ روشنفکری غربی
- ۱۲۵ روشنفکری در ایران
- ۱۲۷ ادوار تاریخی جریان روشنفکران ایران
- ۱۲۹ ویژگی‌های روشنفکری عهد مشروطه (دوره تکوین و آغاز روشنفکری)
- ۱۳۲ روشنفکران نسل اول مشروطه
- ۱۳۳ ۱. میرزا عسگرخان افشار ارومی
- ۱۳۴ ۲. میرزا ابوالحسن ایلچی
- ۱۳۵ ۳. میرزا صالح شیرازی
- ۱۳۷ ۴. فرخ‌خان امین‌الدوله غفاری
- ۱۳۸ ۵. حسین قلی آقا

چهره‌های اصلی نسل دوم روشنفکران مشروطه.....	۱۳۸
۱. جلال‌الدین میرزا قاجار.....	۱۳۹
۲. میرزا فتحعلی آخوندزاده.....	۱۴۰
۳. میرزا حسین خان سپهسالار.....	۱۴۳
۴. میرزا یوسف خان مستشارالدوله.....	۱۴۵
۵. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه.....	۱۴۸
۶. میرزا علی خان امین‌الدوله.....	۱۴۹
۷. میرزا آقاخان کرمانی.....	۱۵۰
۸. شیخ احمد روحی.....	۱۵۱
۹. امین‌السلطان.....	۱۵۲
۱۰. میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله.....	۱۵۳
۱۱. زین‌العابدین مرآتیه.....	۱۵۵
۱۲. صنیع‌الدوله.....	۱۵۶
۱۳. میرزا نصرالله مشیرالدوله.....	۱۵۷
۱۴. میرزا عبدالرحیم طالبوف.....	۱۵۸
۱۵. حاج سیاح.....	۱۶۰
۱۶. وثوق‌الدوله.....	۱۶۱
فصل سوم: احزاب.....	۱۶۳
احزاب سیاسی دوره مشروطه.....	۱۶۳
حزب دمکرات.....	۱۶۵
حزب اجتماعیون اعتدالیون.....	۱۶۶
روابط سیاسی احزاب با انگلیسها.....	۱۶۸
حزب کمونیست ایران.....	۱۶۹
کودتا علیه میرزا.....	۱۷۰
فصل چهارم: مطبوعات.....	۱۷۱
روزنامه قانون.....	۱۷۲

۱۷۳	وابستگی روزنامه.....
۱۷۵	دستگیری نویسندگان روزنامه قانون.....
۱۷۵	تأثیر روزنامه قانون.....
۱۷۶	سپهسالار و مطبوعات.....
۱۷۸	۱. روزنامه نظامی.....
۱۷۸	۲. روزنامه وقایع عدلیه و اهداف آن.....
۱۸۰	روزنامه حبل المتین.....
۱۸۳	فصل پنجم: انجمن‌های مخفی و علنی.....
۱۸۴	پیدایی انجمن‌های مخفی.....
۱۸۶	جامع آدمیت.....
۱۸۷	۱. تشکیلات جامع آدمیت.....
۱۸۹	۲. فعالیت‌های جامع آدمیت.....
۱۹۱	۳. انشعاب و پایان فعالیت‌های جامع آدمیت.....
۱۹۱	انجمن ملی.....
۱۹۳	فعالیت‌های انجمن ملی.....
۱۹۵	انجمن مخفی اول.....
۱۹۷	انجمن مخفی دوم.....
۱۹۹	فعالیت‌های انجمن مخفی دوم.....
۲۰۰	سایر انجمن‌ها.....
۲۰۰	۱. انجمن غیرت.....
۲۰۱	۲. انجمن سواد اعظم.....
۲۰۱	۳. انجمن ایران جوان پاریس.....
۲۰۲	انحلال انجمن‌ها.....
۲۰۳	انجمن مرکزی.....
۲۰۵	خاتمه و جمع‌بندی.....
۲۰۹	فهرست منابع.....

مقدمه

ویژگی مشخص نظام سیاسی ایران در دوره قاجار «استبداد» بود. شاه به تنهایی قانونگذار، بالاترین مقام قضایی و فرمانده کل همه نیروی مسلح بود؛ مستبدی بود که دستگاه دولتی را بدون حد و مرز و قید و شرط اختیار گرفته و بر جان و مال همه مردم تسلط داشت. دستورها و اوامری می‌بایست بلافاصله اجرا می‌شد. شاه می‌توانست با تصمیم فردی، قراردادهایی را با کشورها و سرمایه‌داران خارجی منعقد کند. شاه و به پیروی از او شاهزادگان و درباریان و اشراف، کشور را ملک خصوصی و مردم را رعایای بدون حق خود می‌دانستند. تمرکز این قدرت در دست یک فرد و یک گروه کوچک از درباریان مروج می‌شد که دولتهای استعماری به ویژه روسیه و انگلستان برای نفوذ در ایران در صدد تسلط بر این مرکز قدرت برآیند. در دوره سلاطین قاجار، شاهزادگان به عنوان حکام مستبد و خودسر به شهرها و ایالات مختلف ایران فرستاده می‌شدند تا به کمک چماقداران و محافظان که در اختیار داشتند، قدرت سیاسی و منافع شاه را در مقابل حکام محلی و سایر قبائل حفظ کنند. در مقابل این خدمت، شاهزادگان و حکام محلی حق داشتند در آمد شهرها و ایالات و مناطق را شخصاً اخذ کنند و بخشی از آن را به شاه بپردازند و بقیه را برای خود نگه دارند.^۱ امام خمینی در این باره می‌فرماید: «اگر یک کسی را استاتدار آذربایجان - مثلاً - می‌کردند، اجاره می‌دادند به آنها، یعنی این آدم باید مثل پنجاه هزار تومان یا ده هزار تومان آن وقت بدهد به آن کسی که باید این را سرکار بگذارد (نخست‌وزیرش، خودش یا صدر اعظمش) باید این قدر بدهد که برود استاتدار آذربایجان

۱. فریدون اکبرزاده، نقش رهبری در نهضت مشروطه، ملی شدن نفت و انقلاب اسلامی، چاپ اول، تهران، ناشر: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، سال ۱۳۸۰، ص ۲۹-۳۰.

بشود. این به آنجا که می رفت چون اجیر است و این قدر گرفته باید دو مقابل، آنجا بگیرد یا بیشتر تا اینکه خوب، هم مال الاجاره را بدهد، هم نفع ببرد. وضع این طور بود که اجاره بندی بود، آذربایجان چون بزرگتر بود زیادتر، همدان چون کوچکتر بود کمتر، همه روی یک اجاره بندی خاصی بود که روی این اجاره بندی استاندارد تعیین می شد یا فرض کنید که فرماندار تعیین می شد.^۱ و همچنین فرمود: «در زمان قاجار هم که دیگر این آخری با ضعف زندگی می کردند، مع ذلک حکومتهايشان در هر جا حکم یک سلطان داشت، حکم یک پادشاه را داشت، هر کاری می خواست می کرد و بسیاری از جاها را هم اجاره می دادند. این - فرض کنید که - والی خراسان بشود، خراسان تیول او بود و آن وزیر بالا و آن - فرض کنید - امیر والا، آن یک وجهی می داد خراسان می خرید. بنا هم بر این بود که تو برو هر کاری می خواهی بکن، ما گوش نمی دهیم با حرفهای مردم. او می رفت آنجا هر کاری دلش می خواست می کرد، مردم را هر طور می خواست عذاب می داد و البته آن پولی که داده است باید در آورد با اضافاتش، پولها هم درمی آمد.»^۲

با استقرار سلطنت ناصرالدین شاه و در پی افزایش استبداد داخلی و پریشانی روزافزون اوضاع اجتماعی، ناتوانی بنیه مالی و عقب ماندگی اقتصادی جامعه، افزایش فشارهای مداوم سیاسی و اقتصادی استعمارگران خارجی در ایران، گسترش آشنایی برخی از ایرانیان با جلوه هایی از مظاهر پیشرفتهای اقتصادی، علمی و سیاسی غرب، به نوعی به بیداری و افزایش نسبی آگاهیهای سیاسی در ایران انجامید.

در آستانه مشروطیت دو جریان فکری معارض رو در روی یکدیگر قرار گرفتند. جریان اول متعلق به هیأت حاکم بود که می کوشید وضعیت موجود یعنی «حکومت استبدادی» را حفظ کند و جریان دوم از سوی نخبگان جامعه یعنی روشنفکران و روحانیون تعقیب می شد، و خواستار تغییر وضعیت موجود و استقرار وضعیت جدید بود. اینان در نهایت در صدد پیاده کردن حکومتی بودند که زماندارانش برگزیده ملت باشند، همچنین اعمال حکومت با استفاده از تفکیک قوا محدود گردد و حقوق و آزادی های مردم اعاده شود.

۱. تاریخ معاصر ایران از دیدگاه امام خمینی *، چاپ دوم، تهران، ناشر: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی *، سال ۷۸،

لازم به ذکر است که نهضت مشروطه قبل از آنکه جنبه مشروطه به خود بگیرد، نهضتی عدالتخواهانه بود، به عبارت دیگر ناراضیان که از بی عدالتی و فساد موجود به تنگ آمده بودند بیشتر به فکر «عدالتخانه» بودند تا به فکر گرفتن مشروطیت و خاتمه دادن به استبداد. لذا با شعله‌ور شدن آتش مبارزه و ورود تعدادی از مردم به صحنه و گسترش حوزه جنبش از تهران به قم، تبریز، اصفهان، رشت، شیراز، و سایر شهرها، «مشروطه‌خواهی» که مفهومی وسیع‌تر بود جای «عدالتخواهی» را گرفت. دیگر تاسیس عدالتخانه و حتی دارالشورا، مردم را راضی نمی‌کرد، بلکه سرنگونی دولت استبدادی و تاسیس حکومت مشروطه خواست اصلی آنان بود.^۱

انقلاب مشروطه اولین قیام عمومی در تاریخ ایران بود که، برخلاف حرکت‌های گذشته علیه سلاطین مستبد، بر اثر یک رشته از عوامل درونی و برون‌ی روی داد. از نظر برون‌ی، انقلاب ایران را می‌توان دنباله جنبش‌های گسترده مشروطه‌خواهی دانست که در بسیاری از کشورهای جهان در نیمه دوم سده ۱۹ مادی پدیدار گردید: انگلیس، ۱۸۶۷ و ۱۸۸۴، ایتالیا، ۱۸۷۰ - ۱۸۵۹، دانمارک، ۱۸۶۴، اتریش و مجارستان، ۱۸۶۹، آلمان، ۱۸۷۱، فرانسه، ۱۸۷۵. دگرگونی‌های زاینده مشروطه‌گری نیز به این کشورها راه یافت: ترکیه، ۱۸۷۶ و ۱۹۰۸، مصر و هندوستان چندین بار، ژاپن، ۱۸۸۹، روسیه، ۱۹۰۵، و سرانجام چین در سالهای ۱۹۱۱ - ۱۹۰۵. مسلماً ایرانی‌ها بطور مستقیم یا غیر مستقیم تحت تأثیر این انقلاب‌ها و ویدادهای فراگیر و گسترده قرار داشتند.

از نظر درونی نیز باید گفت که حکومت استبدادی و فساد کارکنان دولت در تهران و شهرستانها به اندازه‌ای رسیده بود که کشور را به یک دگرگونی ناگهانی نیازمند ساخته بود. بیشتر مردم، از جمله رهبران مذهبی و بازرگان، از پادشاهان قاجار و دستگاه استبدادی آنان سخت ناخشنود بودند. منافع طبقه میانه، به ویژه بازرگانان ملی، به وسیله امتیازهای بیگانگان مورد تهدید قرار گرفته بود.^۲ روشنفکران بلحاظ اینکه، از پایگاههای فکری و اجتماعی گسترده‌ای در میان توده مردم برخوردار نبودند، به تنهایی نمی‌توانستند به اهداف خود نایل

۱. فریدون اکبرزاده، پیشین، ص ۳۰-۳۱.

۲. عبدالهادی حائری، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، چاپ سوم، تهران، موسسه انتشارات امیر کبیر، سال ۱۳۸۱، ص ۱.

آیند، بنابراین به حمایت روحانیون و علمای مذهبی که از توان بالایی در بسیج نمودن توده مردم برخوردار بودند، نیاز داشتند. ورود روحانیون به عرصه مبارزه، فکر و اندیشه مشروطه‌خواهی را از «ذهن» به «عین» درآورد.^۱ از طرفی روسیه تزاری که رسماً حمایت از سلاطین قاجار را حق خود می‌شناخت، با این تحول (نهضت یا انقلاب مشروطیت) به مخالفت و مقابله برخاست و انگلیس استعمارگر و عواملش بر آن شدند تا قیام عمومی را در مدار سیاست خود قرار بدهند و بدین جهت حمایت از مشروطیت را در پیش گرفتند، کم‌کم مدل و الگوی خواسته انقلابیون قرار گرفتند. سفارت انگلیس در ردیف مراکز مذهبی ری و قم مرکز تجمع شد.^۲ بنابراین نهضت مشروطه پاسخ و واکنش مردم در قبال استعمار خارجی و استبداد داخلی بود؛ یعنی از سویی ناشی از استبداد داخلی و ظلم و ستمگری حاکمان دولتی بود و از سویی دیگر نتیجه ملاحظات روز افزون استعمارگران و دولتهای خارجی به ویژه دولت انگلیس بود. دولت انگلیس به معمارگر انگلیس که طی سالیان متمادی در ایران نفوذ یافته بود زمانی که دریافت قیام مردم ایران، منافع آن دولت را در معرض خطر قرار داده است از مجاری مختلف سعی در رخنه در صفوف انقلابیون و انحراف در آن داشت. اینک مهم آن است که بررسی شود نقش جریان‌های وابسته به انگلیس در نهضت مشروطه چه بوده است؟

گفتنی است در این باره هر چند اثر علمی مستقل و محلی به چاپ نرسیده، اما کتابهایی نوشته شده که به برخی از این جریانها و عملکردشان اشاره داشته‌اند. از جمله این کتب، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. کتاب «تاریخ بیداری ایرانیان یا تاریخ مشروح و حقیقی مشروطیت ایران» تألیف ناظم الاسلام کرمانی در سال ۱۲۸۹ ش مطابق ۱۳۲۸ ق برابر با ۱۹۱۰ م در دو جلد، که مجلد اول مشتمل بر یک مقدمه و سه جلد است و چاپ ششم آن در سال ۱۳۸۱ منتشر شده است.

در این کتاب مطالب و موضوعات مربوط به اواخر دوران استبداد و آغاز مشروطیت ایران بی‌پرده ذکره شده و نویسنده کمال کوشش را بکار برده است که در نقل حوادث از جاده حقیقت منحرف نشود و گویا امتیاز کتاب وی هم به همین است لا غیر، ورنه عبارات کتاب و نثر نویسنده از حیث جمله‌بندی در پارسی دارای امتیازی نیست.

۱. فریدون اکبرزاده، پیشین، ص ۷۵.

۲. سید جلال‌الدین مدنی، تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی، ج ۲، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۹.

در این کتاب درباره شاه و رجالی که در مشاغل امور بوده‌اند دور از مدح و ثنایی که شیوه متداول زمان بوده به بحث و انتقاد پرداخته شده است و از مجتهدین و رهبران آزادی که در راه مشروطیت خدمات صادقانه‌ای انجام داده‌اند به نیکی یاد شده، گرچه القاب زیاد طبق عادت عصر برای اغلب آنان ذکر گردیده و کارهای مخالفان حریت و مشروطه مورد نکوهش قرار گرفته است.

ناظم الاسلام علی رغم ارائه اطلاعات گرانبها در این کتاب، به دلیل حضورش در رویدادهای نهضت مشروطه، ضعفهای فراوانی نیز دارد.

۲. کتاب «تاریخ مشروطه ایران» تالیف احمد کسروی که به صورت سلسله مقالاتی از سال ۱۳۱۳ در مجله پیمان منتشر می‌شده است. چاپ نوزدهم این کتاب در سال ۱۳۷۸ توسط انتشارات امیر کبیر تهران در سه بخش و ۱۵ گفتار به چاپ رسیده است.

از امتیازات این کتاب آن است که نویسنده کوشیده است تا مشاهدات و مسموعات خویش را در هنگام انقلاب که جریان بالایی بوده و در جریان کامل اخبار و رویدادهای دوّمین کانون انقلاب یعنی تبریز قرار داشته و بسیاری از این انقلابی‌آذربایجانی‌ها را از نزدیک می‌شناخته و به رفتار و کردار آنان و سهم هر یک در پیگیری انقلاب واقف بوده، در کتابش بیاورد، هر چند که در مواردی از راه صواب منحرف شده و به نقل شایعات پرداخته است بدون آنکه در کشف صحت و سقم آنها کاوش نماید.

ارزش تاریخی کتاب در نقل از رویدادهاست، اما چون نویسنده در جریان مشروطیت و پس از آن تا سالها در تبریز بوده، از حوادث و رویدادهای پایتخت از کتاب «تاریخ بیداری ایرانیان» ناظم الاسلام کرمانی سود جسته است. این بی‌اطلاعی سبب شده تا رویدادهای تهران را بدون ذکر جزئیات و فرازهای حساس آن را به اختصار بیان کند و در عوض رویداد آذربایجان را به تفصیل بپردازد. این، یکی از عیوب عمده کتاب است.

۳. کتاب «تنبیه الامه و تنزیه المله» نوشته میرزا محمد حسین غروی نائینی (۱۲۷۷-۱۳۵۵ ه.ق.) با توضیحات سید محمود طالقانی در سال ۱۳۷۸ منتشر شده است. این کتاب حاوی یک درآمد و یک مقدمه و ۵ فصل و یک خاتمه می‌باشد.

در مقدمه به تشریح حقیقت استبداد و مشروطیت دولت و تحقیق قانون اساسی و مجلس شورای ملی و توضیح معنی حریت و مساوات پرداخته است.

در فصل اول و دوم و سوم در بیان اصل محدودیت استیلاء و وظیفه ما در عصر حاضر و مشروطیت پرداخته است و در خاتمه درباره قوای استبداد و راه علاج و مقابله با آن پرداخته است.

۴. کتاب «تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق» تألیف دکتر عبدالهادی حایری که چاپ سوم آن در سال ۱۳۸۱ منتشر شده است. این کتاب شامل یک پیشگفتار و یک دیباچه و شش فصل و نتیجه است. در فصل نخست نویسنده به شرح و بررسی و نقد نوگرایان قرن سیزدهم هجری / نوزدهم میلادی پرداخته است. فصول بعدی اختصاص به نائینی دارد. ایشان معتقد است نائینی زمانی دست به نگارش کتاب خود زد که محمدعلی شاه به کمک لیاخوف روسی، مجلس را بمباران کرده و جمعی از آزادی خواهان و نمایندگان را کشته بود و جو ترور و خفقان را بر کشور مسلط گردانده بود. روی سخن نائینی در این کتاب با آن گروه از علماء و روحانیونی است که به عقیده وی با مخالفت خود با مشروطیت در واقع از رژیم استبدادی محمدعلی شاه حمایت کردند و همین انگیزه است که نائینی را وامی دارد که دست به تألیف این کتاب و... در اثبات مشروطیت و محاکمه مشروطیت از دیدگاه «کیش شیعه» بزند.

۵. کتاب «تاریخ انقلاب مشروطیت ایران» تألیف دکتر مهدی ملک‌زاده که جلدهای اول و دوم و سوم در یک مجلد در سال ۱۳۸۳ منتشر شده است.

نویسنده در جلد اول این کتاب به وقایع مهم داخلی ایران و پیشآمدهای خارجی که در یک قرن قبل از مشروطیت ظهور کرده و هر یک عامل مهمی در پیدایش آن نهضت ملی بوده بطور مفصل پرداخته است. نویسنده در جلد دوم این کتاب به طلیعة انقلاب و تحصن در حضرت عبدالعظیم^ع و تحصن در سفارت انگلیس و نیز مهاجرت به قم و نقش روزنامه‌های دوره مشروطیت، و در جلد سوم به جریان مشروطه مشروعه و تحصن مخالفین مشروطیت در عبدالعظیم^ع و آثار شوم معاهده ۱۹۰۷ پرداخته است.

۶. کتاب «فراموش‌خانه و فراماسونری در ایران» نوشته اسماعیل رایین چاپ اول آن در سال ۱۹۶۸ در ایتالیا و چاپ سوم در سال ۱۳۵۷ در سی و چهار فصل و در سه جلد منتشر شده است. در مجلد اول انگیزه تهیه و تدوین کتاب و مشتمل بر سیزده فصل انتشار یافته است که در فصل دوم پیدایش فراماسونری در جهان و در فصل دهم پیشقدمان فراماسونری در ایران بیان شده است. و همچنین در جلد دوم در فصل پانزدهم لژهای اولیه فراماسونها در ایران و در فصل

هفدهم فراماسنها و انقلاب مشروطیت ایران و نیز در فصل هیجدهم به فراماسونها و انجمن‌های مخفی و علنی در ایران پرداخته است.

۷. کتاب «تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی» تألیف محمود محمود، ۱۵ آبان ماه ۱۳۲۸ شمسی در ۸ جلد و در نود و پنج فصل منتشر شده است. مؤلف در جلد اول، باعث روابط انگلستان با ایران قبل از قرن نوزدهم شروع و در فصل ۹۵ اشاره به تجاوز قشون عثمانی به ایران (۱۹۰۶ برابر ۱۲۲۴) کرده است.

۸. کتاب «تاریخ استقرار مشروطیت در ایران» از اسناد محرمانه وزارت امور خارجه انگلستان استخراج و تهیه شده و در سال ۱۳۵۳ در دو جلد و سی و پنج فصل منتشر شده است. فصل اول کتاب، با گزارش‌های مربوط به سومین و آخرین مسافرت مظفرالدین شاه به اروپا قبل از صدور فرمان مشروطیت از تاریخ ۱۹۰۵ م مطابق ربیع الاول ۱۳۲۳ ق و اردیبهشت ۱۲۸۴ شمسی شروع و در فصل سی و پنجم با گزارش سربار کلی به سرادوارگری در سال ۱۹۰۹ به پایان می‌رسد.

۹. کتاب «تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران» تألیف ملک الشعراء بهار در سال ۱۳۲۳ در دو جلد منتشر شده است.

در این کتاب مطالب و موضوعات مربوط به احزاب آغاز مشروطه و روابط سیاسی احزاب و انحلال احزاب دموکرات و اعتدال بیان شده است و نیز درباره حزب سوسیالیست و امتیاز نفت شمال بحث شده است.

در مجموع باید گفت نهضت مشروطیت با شعار عدالت‌خواهی آغاز و با شعار مشروطه‌خواهی ادامه یافت و مردم برای سرنگونی دولت استبداد تلاششان را ادامه دادند، لیکن بعد از پیروزی و حتی قبل از آن به وسیله انگلیس و منورالفکران به انحراف گراییده، از رهبری علماء خارج شد و نیروهای لیبرال و روشنفکران وابسته به سیاست انگلیس قدرت را در دست گرفتند. از این رو ضروری است برای اینکه بیگانگان بالاخص انگلیس و آمریکا و روشنفکران وابسته به اجانب مانند نهضت مشروطیت و نهضت نفت، در انقلاب اسلامی رخنه نکنند، ابعاد و مولفه‌های گوناگون آن را بشناسیم تا به وسیله استکبار و ایادی آن از مسیر اصلی، یعنی لاشرقی و لا غربی منحرف نشویم و این انقلاب به دست صاحب اصلی آن یعنی حضرت ولی عصر ارواحنا له الفداء و عجل الله تعالی فرجه الشریف برسد.

کتاب حاضر در یک مقدمه، سه بخش، دوازده فصل و یک خاتمه تنظیم شده و امید است بتواند تحلیلی نسبتاً جامع از وقایع دوران مشروطیت و نقش جریان‌های وابسته به انگلیس در این نهضت را ارائه دهد. در پایان، پیشاپیش از دانشمندان و دانشوران گرامی که با ارائه نظرات اصلاحی خود، نویسنده را یاری رسانند، تشکر و قدردانی می‌نمایم.